

De vorming van de Lage Landen en de vroegste bewoners

tot 5300 voor Christus

In welk jaar begon de bewoning van het huidige België en Nederland? Op deze vraag bestaat geen eensluidend antwoord. Zeker is wel dat onze streken lang niet altijd bewoonbaar zijn geweest. Gedurende lange perioden was het er simpelweg veel te koud. In dit hoofdstuk gaan we op zoek naar de eerste bewoners en zullen we zien hoe het landschap dat nu zo karakteristiek is voor België en Nederland in vele duizenden jaren tot stand is gekomen.

Hoewel dit boek over de nauwe samenhang tussen woorden, natuur en cultuur gaat, is die relatie voor de oudste geschiedenis op zijn zachtst gezegd duister. We weten namelijk weinig van hoe en wanneer taal is ontstaan – veel minder dan van het ontstaan van de aarde. Laat staan dat we weten welke woorden de eerste mensachtigen gebruikten. Dat komt omdat we geen geschreven bronnen hebben van voor circa 3500 voor Christus, en voor de Lage Landen zelfs niet van voor 57 voor Christus.

Dat is precies de reden waarom dit tijdvak de *prehistorie* genoemd wordt. Het is de periode vóór (oorspronkelijk het Latijnse voorvoegsel *prae*) de *historie*, een leenwoord uit het Frans dat eerst zowel ‘geschiedenis’ als ‘verhaal’ kon betekenen. Via het Latijn gaat het terug op het Griekse *historiā*, letterlijk ‘wetenschap, kennis’. Je zou het niet zeggen, maar dit woord is via de gemeenschappelijke Indo-Europese vorm **weid-* verwant met ons *weten* (in het Grieks viel de *w* weg en kwam er voor de *d* een *s* bij).

Maar zoals opgemerkt dateert het Indo-Europees van ‘slechts’

ongeveer 5000 jaar geleden, terwijl de eerste sporen van menselijke bewoning in onze omgeving vermoedelijk bijna 400 000 jaar oud zijn. Van de tijd daartussenin kunnen we geen woorden reconstrueren en zullen we het moeten doen met woorden van later datum, voor zaken die destijds de bewoning bepaalden. De meest bepalende factor was *land*, dat er gedurende de prehistorie altijd was, maar zoals de kaarten aan het begin van dit en het volgende hoofdstuk laten zien niet steeds op dezelfde plek. Het woord *land* heeft echter al eeuwenlang zo goed als dezelfde vorm. In het Germaans luidde het **landa-* en het feit dat het niet-Indo-Europese Baskisch het woord *landa* ‘veld’ kent, is een aanwijzing dat het een substraatwoord is. Ouder dan 5000 jaar dus, en dat geldt voor veel woorden die we in dit hoofdstuk zullen tegenkomen.

De andere bouwsteen van de aarde, *water*, is wel een erfwoord. De Germaanse vorm **wat-r* klinkt zelfs hetzelfde als de onze, en ook de stap naar het Indo-Europese **uód-r* is niet al te groot. *Water* is overigens ook een woord dat al extreem vroeg in het Nederlands opduikt. Lang voordat er in de volkstaal geschreven werd, vinden we al lokale woorden in Latijnse teksten. Een voorbeeld uit een Utrechtse oorkonde uit 709 is *watrischaf*. Dit is het huidige *waterschap*, dat destijds alleen ‘waterbron, drenkplaats voor vee’ betekende, of letterlijk ‘geschapen water’. Op vergelijkbare wijze had de samenstelling *landschap* oorspronkelijk de betekenis ‘gebied binnen door een landsheer geschapen grenzen’.

Tussen de middeleeuwse veehouders of edellieden en de eerste prehistorische mensachtigen gaapt echter een gat van duizenden eeuwen, dat alledaagse woorden moeilijk traceerbaar maakt. Zo weten we bijvoorbeeld wel dat ons huidige woord *mens* voortkomt uit het Germaanse **mann-iskan-*, letterlijk ‘het menselijke’, want pas later ging *man* specifiek iemand van het mannelijke geslacht aanduiden. Maar over de herkomst van het woord *man* zijn etymologen het niet eens. Sommigen relateren het aan

de Germaanse god Mannus, die dan als een soort oermens beschouwd moet worden. Anderen voeren het via ingewikkelde klankwetten terug op het Indo-Europese **gjem-* ‘aarde, aardbewoner’. Van deze Indo-Europese vorm zijn in ieder geval wel ons *bruidegom* (‘man van de bruid’) en het Latijnse *homō* ‘mens’ afkomstig (niet te verwarren met het Griekse voorvoegsel *homo-* ‘zelfde’).

Het woord *homo* treffen we aan in alle wetenschappelijke namen voor mensachtigen. Een vroeg voorbeeld is de *homo erectus*, Latijn voor ‘opgerichte mens’. Deze mensachtige leefde tussen 1,9 miljoen en 400 000 jaar geleden en het was de eerste soort die het Afrikaanse continent verliet. Nederland en België heeft hij echter nooit bereikt. Dat is misschien ook niet zo vreemd als we bedenken dat er tussen 470 000 tot 420 000 jaar geleden een ijstijd plaatsvond. Hierin kwam het zogenoemde landijs vanuit Scandinavië tot in Noord-Nederland, en tevens tot aan de Duitse rivier de Weiße Elster. Hieraan dankt deze ijstijd zijn naam, namelijk *elsterien*.

Het woord *ijs* gaat net als Engels *ice* en Duits *Eis* terug op het Germaanse **īszaz*, maar omdat vergelijkbare vormen in het Indo-Europees ontbreken, is het waarschijnlijk een ouder woord uit een Noord-Europese substraattaal. Een ander woord voor ijstijd is *glaciaal*, een negentiende-eeuws neologisme dat gebaseerd is op het Latijnse *glaciālis* ‘ijzig, bevroren’, een afleiding van *glaciēs* ‘ijs’, waarvan via het Zwitserduits ook ons woord *gletsjer* afkomstig is.

Van het landschap uit het elsterien is weinig overgebleven, omdat twee latere ijstijden de restanten als het ware hebben opgeruimd. Wel zijn de gletsjers uit het elsterien ervoor verantwoordelijk dat de belangrijkste rivier van de Lage Landen, de *Rijn* (van Indo-Europees **rei-* ‘stromen’), zijn loop naar het westen afboog. Het woord *rivier* mag dan heel Nederlands klinken, het is pas in de middeleeuwen ontleend aan het Oudfranse *riviere*. Aangezien

het Frans zich als Romaanse taal heeft ontwikkeld uit het Latijn, kan dit woord worden herleid tot een Latijnse vorm, in dit geval een zelfstandig gebruikte variant van *rīpārius* ‘bij de oever gelegen’ (een afleiding van *rīpa* ‘oever, kust’, waaruit het Franse woord *rive* voortkomt).

In het zogeheten *interglaciaal* dat op het elsterien volgde, nam de temperatuur toe en door het smelten van het ijs liep de Noordzee weer vol. Ook van het woord *zee* wordt aangenomen dat het een substraatwoord is uit een voor-Indo-Europese taal. Opvallend is dat de Germaanse vorm **saiwi-* nog zowel ‘meer’ als ‘zee’ kon betekenen. In de Noord-Germaanse talen is de eerste betekenis blijven bestaan (bijvoorbeeld Deens *sø* ‘meer’) en in de West-Germaanse talen juist de tweede (Engels *sea*, net als bij ons). Het Duits is binnen de West-Germaanse talen een uitzondering: *See* betekent ‘meer’ (behalve in het uit het Nederlands afkomstige *Nordsee*).

Ons erfwoord *meer* gaat terug op het Germaanse **mari-*, dat ook ‘meer’ én ‘zee’ betekende en verwant is met Latijn *mare* ‘zee’ (waaruit zich het Franse *mer* ontwikkelde). In het Nederlands, Fries (*mar*) en Engels (*mere*, alleen in dichtelijke taal) bleef uiteindelijk alleen de betekenis ‘binnenzee, waterplas’ over, terwijl het Duitse *Meer* juist weer ‘zee’ betekent.

Tot waar de zee tijdens dit interglaciaal precies kwam, is onbekend. Wel weten we dat in deze periode hier voor het eerst soorten mensachtigen leefden. Ze waren voortgekomen uit de homo erectus en hadden een vrij kort en zwaargebouwd postuur. Naar de plek waar de eerste overblijfselen in 1856 werden gevonden, het Neanderthal bij Düsseldorf, wordt deze soort de *homo neanderthalensis* (of kortweg *neanderthaler*) genoemd. Lange tijd werd aangenomen dat de tussen 300 000 en 30 000 jaar geleden levende neanderthalers ook de eerste mensachtigen in Nederland en België waren. Zo zijn er in het Maasdal sporen gevonden die ongeveer 250 000 jaar oud zijn geschat. Maar in 2010 werden

bij Woerden bewerkte vuurstenen gevonden met een ouderdom van minstens 370 000 jaar. Deze moeten zijn gebruikt door een soort die 500 000 tot 200 000 jaar geleden voorkwam, de langere *homo heidelbergensis*, genoemd naar de eerste vondst uit 1907 bij Heidelberg.

Vermoedelijk leefden de *homo heidelbergensis* en de neanderthalers landinwaarts op hoge gronden, waar ze op wild jaagden. Het werkwoord *jagen* gaat net als *jacht* opnieuw terug op een voor-Indo-Europees woord. Bij de *jacht* gebruikten ze *speren*, waarschijnlijk ook een substraatwoord. Het is verwant met *spar* ‘boomstam, paal’, later ‘naaldboom’. Het verschijnsel dat twee woorden dezelfde medeklinkers hebben en een andere klinker, noemen we met een Duits woord *ablaut*, een term die we nog veel vaker zullen tegenkomen.

Omdat men afhankelijk was van de *jacht*, besloeg het leefgebied van een bepaalde groep mensachtigen noodgedwongen een enorm oppervlak. Ze leefden dus niet op een vaste plek maar waren *nomaden*. Dit woord gaat via het Frans terug op het Latijnse *nomas* (tweede naamval *nomadis*), dat ‘rondtrekkende herder’ betekent. Eigenlijk klopt de aanduiding dus niet, want het houden van vee was nog onbekend. Uit de analyse van botresten blijkt wel dat de eerste mensachtigen niet alleen van de *jacht* leefden, maar ook aan *kannibalisme* deden. Dit woord is eveneens van later datum, want het Spaanse leenwoord *kannibaal* is afkomstig uit de dagboeken van Columbus. Hierin beschreef hij de volken in het Caribisch gebied en daarvoor gebruikte hij woorden als *caribales* en *canibales* door elkaar.

De resten van botten en werktuigen wijzen er ook op dat mensachtigen bij elkaar leefden in tijdelijke *kampen*. Deze benaming voor een ‘verblijf in het open veld’ gebruiken we overigens pas sinds de late middeleeuwen, aanvankelijk in een militaire context. Het woord is ontleend aan het Noord-Franse *camp*, dat teruggaat op Latijn *campus* ‘veld’. *Kamp* bestond al wel langer in

het Nederlands, in twee betekenissen die beide rechtstreeks ontleend werden aan het Latijn: 'strijd(perk)' en 'akker' (bijvoorbeeld in de plaatsnaam *Camperduin*), beide als uitbreiding van de grondbetekenis 'veld'.

Ook van deze kampen en het interglaciale landschap is door de latere ijstijden weinig over. Met name de voorlaatste ijstijd *saalien*, tussen 240 000 en 130 000 jaar geleden, heeft het landschap van Nederland sterk beïnvloed. In dit naar de Duitse rivier de Saale genoemde glaciaal schoof het landijs met een snelheid tot wel 100 meter per jaar vanuit het noorden door tot in Midden-Nederland. De Utrechtse Heuvelrug, de Veluwe en het Montferland zijn hiervan het best zichtbare resultaat, de zogenoemde *stuwwallen*. Deze samenstelling laat goed zien hoe deze verhogingen in het vlakke land gevormd zijn: het zijn *wallen* of 'aarden verhogingen' die door de gletsjers zijn *gestuwd* (van Germaans **stōwōn*- 'samenduwen'). Het woord *wal* hebben we in de Romeinse tijd ontleend aan het Latijnse *vallum*, dat destijds werd uitgesproken met een *w*.

Onder de gletsjers werd het landschap juist naar beneden gedrukt. Hierdoor ontstonden laagtes die we glaciaal *bekken* noemen. Het woord *bekken* is ontleend aan het Latijnse *baccinum* en betekende oorspronkelijk 'kom'. De betekenissen 'muziekinstrument' en 'lichaamsdeel' zijn pas opgetekend in de zeventiende eeuw. Een glaciaal bekken dat nog goed zichtbaar is, is de Gelderse vallei.

Een ander overblijfsel uit het saalien is de op Texel, Wieringen, Urk en in het Land van Vollenhove, Gaasterland en Drenthe aanwezige grove grondsoort *keileem*. Zoals het woord al aangeeft, is dit een combinatie van leem en keien, samen met grind en zand. Het erfwoord *kei* betekende oorspronkelijk 'wigvormige steen' – het is namelijk verwant met *keg* en *kegel*. Ook de grondsoort *leem* is een erfwoord, met als grondbetekenis 'slijk, modder', en

De Hoge Berg is met 15 meter boven NAP het hoogste punt van de *keileembult* op het waddeneiland Texel.

ablautend (met een andere klinker) verwant met *lijm* ‘plakmiddel’, oorspronkelijk ‘kalk’. *Grind* en *zand* laten taalkundig precies zien wat ze zijn: ze gaan beide terug op Germaanse vormen voor ‘fijnwrijven’ en ‘verbrijzeld’, namelijk **grindan-* en **sam(a)da-*.

Het basismateriaal van deze processen is uiteraard steen. Dat werd door het landijs van het saalien ook in groot formaat hiernaartoe meegevoerd: zie de enorme zwerfstenen in bijvoorbeeld Amersfoort, Utrecht en op Rottum. *Steen* is een erfwoord dat teruggaat op de Indo-Europese werkwoordstam **stei-* ‘stollen, hard worden’. Juist deze laatste eigenschap stelde de eerste mensachtigen in staat werktuigen van steen te maken en daarom wordt de periode tot 4000 jaar geleden (in Europa) de *steentijd* genoemd.

Van groot belang was het materiaal vuursteen, dat enerzijds gemakkelijk in scherven te winnen was, maar anderzijds hard genoeg was als werktuig. *Vuursteen* dankt zijn naam natuurlijk aan

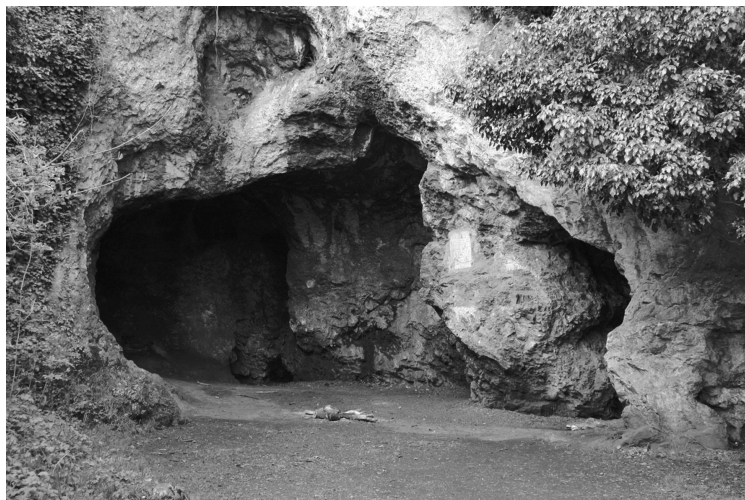
het feit dat het *vuur* kan produceren, een woord dat teruggaat op het Germaanse **fūr-*. De Indo-Europese grondvorm **pé-u-* legt hier een interessante parallel bloot: ons *vuur* is via deze vorm namelijk verwant met het Griekse *pūr*, waarvan ook ons woord *pyromaan* komt. De klankwet die ervoor heeft gezorgd dat de Indo-Europese *p-* in het Germaans een *f-* heeft opgeleverd (en in het Nederlands uiteindelijk een *v-*) zullen we nog verschillende keren tegenkomen. Samen met enkele andere klankveranderingen staat deze bekend als de Eerste Germaanse klankverschuiving of ook wel Wet van Grimm, omdat hij in 1822 werd uitgewerkt door Jakob Grimm, bekend sprookjesschrijver en vooraanstaand taalkundige.

Uiteraard was steen niet alleen handig als werktuig, maar diende het ook voor de nodige beschutting, in de vorm van *holen* en *grotten*. Deze woorden zijn nu zo goed als synoniem, maar ze hebben een geheel andere historie. *Hol* is een erfwoord dat samenhangt met woorden als *onverholen* en *verhullen*, die via het Germaanse **helan-* allemaal teruggaan op de Indo-Europese werkwoordstam **kjel-* ‘bedekken, verbergen’. Diezelfde betekenis had de Indo-Europese werkwoordstam **kreu-*, waarvan de Griekse afleiding *krúptein* ‘verbergen’ verantwoordelijk is voor verschillende leenwoorden in het Nederlands.

Allereerst bestond in het alledaagse Latijn – het zogenoemde Volkslatijn – het woord **crupta* ‘onderaardse gang’, dat in de Romeinse tijd werd ontleend in het Germaans, waarna twee klankwetten het woord vervormden: eerst tot *krofte* (*pt* werd *ft*) en uiteindelijk tot ons *krocht* (*ft* werd *cht*). Vervolgens werd in de middeleeuwen het klassiek-Latijnse woord *crypta* via het Kerklatijn ontleend als *crypte* ‘ondergrondse kerkruimte’. En pas in de zestiende eeuw bereikte het woord *grot* ons via de tuinarchitectuur uit Italië, waar *grotta* de voortzetting was van het Volkslatijnse **crupta*. In *krocht*, *crypte* en *grot* is de oorspronkelijke betekenis enigszins naar de achtergrond verdwenen, maar in het

hedendaagse *cryptogram* of de moderne *encryptietechnieken* is het ‘verborgen’ karakter van de grondvorm nog goed zichtbaar.

Zich verbergen was tevens wat de eerste bewoners van onze streken deden in de door de natuur gevormde holen en grotten, tenminste in het zuidoosten. Hier bevond en bevindt zich namelijk het Rijns Massief, een laaggebergte dat sterk afwijkt van de lage delen van België en Nederland. Het is niet alleen gevormd door de relatief jonge afzettingen die zijn meegevoerd door ijs, zee en rivieren, maar heeft ook veel oudere gesteenten aan het oppervlak, zoals *leisteent*. Het woord *lei* bestaat alleen in het Nederlands en het Duits. Waarschijnlijk is het een Keltisch leenwoord, dat is overgenomen van de Kelten die rond 700 voor Christus in de Ardennen en de Eifel woonden. In die streken leefden in de oude steentijd dus al mensachtigen in grotten. Bekende vindplaatsen aan de rand van de Belgische Ardennen zijn de grotten van Spy en de grotten van Goyet, in de buurt van Namen.

In de *grot* van Spy aan de rand van de Belgische Ardennen zijn bewoningssporen van *neanderthalers* gevonden.

In het noordelijke laagland waren stenige toevluchtsoorden afwezig en moest men zich behelpen met primitieve bouwsels, bestaande uit niet meer dan takken en bladeren. De bewoning van de Lage Landen werd hoe dan ook weer een stuk moeilijker tijdens de laatste ijstijd, tussen 116 000 jaar geleden en 9700 voor Christus. Dit glaciaal wordt *weichselien* genoemd, naar de Duitse naam van de Poolse rivier de Wisła (de *l* is een Poolse letter die wordt uitgesproken als een *w* waarbij beide lippen bewegen). Het landijs was deze keer weliswaar veel noordelijker tot stilstand gekomen, maar de Noordzee lag droog, met de centrale ‘Doggerheuveld’ erboven uitstekend. Het was ook erg koud, met een wintertemperatuur van -25 graden Celsius en in de zomer rond het vriespunt. Nederland en het noorden van België zagen eruit als het tegenwoordige Groenland: een ijzige vlakte zonder veel vegetatie, die *poolwoestijn* genoemd wordt. In deze samenstelling zien we het leenwoord *pool*, dat via het Frans en het Latijn teruggaat op het Griekse *pólos* ‘(uiteinde van een) as’, en het erfwoord *woestijn*, dat is afgeleid van *woest* (oorspronkelijk ‘verlaten, leeg’) en in het Oudnederlands nog met de klemtoon op de eerste lettergreep werd uitgesproken (*wuostinna*).

In het weichselien werd in Midden-België en Nederlands Zuid-Limburg door de wind de ‘losse’ grondsoort *löss* aangevoerd, een Duits leenwoord dat dus niet voor niets verwant is met ons woord *los*. In het huidige Wallonië raakte daarna zowel het vlakke als het heuvelachtige land begroeid met *mos*, een erfwoord dat in bijna alle Germaanse talen hetzelfde klinkt. Tegenwoordig noemen we een dergelijk gebied een *toendra*. Dit is een leenwoord uit het Russisch, dat op zijn beurt ontleend is aan het Lapse woord *tūndar* ‘berg’ – niet geheel toevallig, aangezien Lapland voor een groot deel uit heuvelachtige toendra bestaat.

Veel vroege bewoners zullen zich met de langzaam invallende koude naar het zuiden hebben verplaatst. Maar dat er tijdens het weichselien nog steeds mensachtigen leefden, blijkt uit een